

Презумпції як інструмент судового доказування в цивільному процесі

*Барановський Олександр Віталійович*¹

Опубліковано	Секція	УДК
10.01.2026	Право	347.949

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18250135>

Анотація. Судове доказування займає центральне місце серед інститутів цивільного процесуального права, що призводить до зростання уваги до процесуальних процедур, які супроводжують цей інститут. Доказування у цивільному процесі не має бути консервативним інститутом, оскільки розвиток та ускладнення суспільних відносин зумовлюють необхідність постійного вдосконалення як матеріально-правових, так і процесуально-правових механізмів. Актуальність дослідження обумовлена тим, що чинне цивільне процесуальне законодавство не містить легальних дефініцій "судового доказування" та "презумпцій", що породжує необхідність звернення судової практики до доктринальних положень під час вирішення конкретних справ, а також відсутністю єдності наукових підходів до цих ключових категорій досліджуваного інституту.

Особливої значущості в цьому контексті набувають правові презумпції як специфічний інструмент судового доказування, покликаний забезпечити процесуальну економію, баланс між сторонами та ефективний судовий захист цивільних прав. Актуальність теми посилюється також впливом європейських стандартів справедливого судочинства, сформульованих у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та практиці Європейського суду з прав людини, а також реформуванням цивільного процесуального законодавства України, зокрема прийняттям нової редакції Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України). У статті аналізуються окремі дискусійні аспекти застосування презумпцій у системі судового доказування в цивільному процесі.

Ключеві слова: цивільний процес, інститут судового доказування, доказування, предмет доказування, презумпції, факти, що звільняються від доказування, фактичні доказові презумпції, юридичні доказові презумпції.

Presumptions as an instrument of judicial proof in civil proceedings.

Summary. Judicial proof occupies a central place among the institutions of civil procedural law, which results in increased attention to the procedural mechanisms accompanying this institution. Proof in civil proceedings should not be regarded as a conservative institution, since the development and increasing complexity of social relations necessitate the continuous improvement of both substantive and procedural legal mechanisms.

The relevance of this research is by the fact that the current civil procedural legislation does not contain statutory definitions of "judicial proof" and "presumptions", which leads

---

¹ Кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права МДУ

judicial practice to rely on doctrinal approaches when resolving specific cases, as well as by the lack of unity in scholarly views on these key categories of the institution under study.

In this context, legal presumptions acquire particular significance as a specific instrument of judicial proof aimed at ensuring procedural economy, maintaining a balance between the parties, and providing effective judicial protection of civil rights. The relevance of the topic is further enhanced by the influence of European standards of fair trial enshrined in the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950 and the case law of the European Court of Human Rights, as well as by the reform of civil procedural legislation of Ukraine, in particular the adoption of the new version of the Civil Procedure Code of Ukraine. The article analyzes certain controversial aspects of the application of presumptions within the system of judicial proof in civil proceedings.

Key words: civil procedure; the institution of judicial proof; proof; subject matter of proof; presumptions; facts exempt from proof; factual evidentiary presumptions; legal evidentiary presumptions.

Вступ

Постановка проблеми. Попри тривале використання правових презумпцій у цивільному процесі, їх правова природа, функціональне призначення та роль у механізмі судового доказування залишаються дискусійними. У науці цивільного процесуального права відсутній єдиний підхід до визначення поняття презумпції та її співвідношення з предметом і тягарем доказування. Невизначеність теоретичних підходів зумовлює проблеми правозастосування, зокрема щодо меж дії презумпцій, порядку їх спростування та впливу на процесуальний статус сторін. За цих умов актуалізується потреба комплексного наукового аналізу презумпцій як інструменту судового доказування в цивільному процесі з метою уточнення їх сутності, процесуальних функцій і значення для забезпечення ефективного та справедливого правосуддя.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі теоретичних положень цивільного процесуального права щодо судового доказування та презумпцій, з'ясуванні їх правової природи, функціонального призначення у механізмі доказування, а також особливостей практичної реалізації презумпцій у цивільному судочинстві.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми судового доказування в цивільному процесі, у тому числі окремі аспекти застосування презумпцій, були предметом дослідження в працях багатьох вчених-процесуалістів, зокрема Я.О. Берназюка, Ю.В. Білоусова та В.П. Феннича, С.В. Васильєва, В.В. Комарова, В.А. Кройтора, Д.Д. Луспеника, В.І. Тertiшнікова, С.Я. Фурси, Ю.С. Червоного, М.Й. Штефана та інших. Водночас презумпції як самостійний інструмент оптимізації процесу доказування та розподілу доказового тягара в цивільному процесі потребують подальшого ґрунтовного наукового осмислення з урахуванням сучасної судової практики та процесуальних реформ.

Результати

Інституту судового доказування приділено достатньо уваги з боку вчених-процесуалістів, що свідчить про важливість доказування в цивільному процесі. У теорії цивільного процесуального права сформулювалися два основні доктринальні підходи до визначення "судового доказування". Відповідно до першого підходу, судово доказування розглядається як встановлення фактичних обставин справи, що мають значення для правильного вирішення спору, адже предметом доказування є факти, а не норми права. Цей підхід довгий час домінував у радянській та пострадянській процесуальній доктрині і знайшов відображення у законодавчих формулюваннях про предмет доказування як "обставини, що мають значення для справи".

Інший підхід передбачає, що судове доказування полягає не тільки у встановленні фактичних обставин справи, але й у з'ясуванні правової природи спірних правовідносин, а також у визначенні суб'єктивних прав і обов'язків їх учасників, оскільки без правової кваліфікації встановлених фактів неможливо ухвалити законне й обґрунтоване судове рішення. У межах цієї, більш розширеної концепції, судове доказування розглядається як пізнавальна діяльність, що включає як фактичний, так і нормативно-оціночний елементи.

Як вважає В.В. Комаров, «виділення судового доказування та судового пізнання ґрунтується на устремлінні диференціювати роль і функції учасників справи та суду у сфері доказової діяльності» [1, с. 475].

Відтак, підтримуючи другу концепцію, варто зауважити, що до предмету доказування традиційно входять юридичні факти процесуально-правового та матеріально-правового характеру, а також інші факти, що мають значення для справи. Проте, слід відрізнити предмет судового доказування від предмета судового пізнання. Останній є значно ширшим, адже включає в себе як факти, що потребують доказування (предмет доказування), так і факти, що не потребують доказування [2, с. 50]. Підставами звільнення від доказування є: обставини, що визнаються учасниками справи; загальновідомі та преюдиційні факти (ст. 82 ЦПК України).

Однак, на обов'язок сторін щодо доказування можуть чинити вплив й законні презумпції. Тобто, обставини, які відповідно до законодавства, вважаються встановленими. Використовуючи презумпції, суд може визнати істинними існування певних обставин і не вимагати від сторони, яка на них посилається, доказування. Презумпції звільняють сторону від обов'язку доказування, хоча й не позбавляють її права подавати докази в обґрунтування цього факту [3, с. 205].

Поняття "презумпція" (від лат. *praesumptio*) у тлумачних словниках характеризується як "припущення, що ґрунтується на ймовірності", а в юридичному аспекті розглядається як закріплене в законодавстві припущення щодо наявності певного факту, що не потребує доказування адже вважається істиною [4, 5, 6].

В юридичній науці досі немає єдиного визначення доказової презумпції. Ляшенко Р.Д. вважає, що презумпція виступає як загальне правило, що приймається за істинне, однак у кожній конкретній ситуації підлягає перевірці. Визначальною рисою, притаманною логічній природі презумпцій, є їх імовірнісний характер. У зв'язку з цим більш коректним є твердження, що з погляду логіки презумпція поєднує в собі ознаки як індуктивного, так і дедуктивного умовиводу [7, с. 7].

Луспенник Д.Д. вважає, що під презумпцією доцільно розуміти закріплене прямо або опосередковано спеціальною процесуальною нормою припущення щодо наявності чи відсутності юридично значущої обставини, яке зумовлює перерозподіл доказових обов'язків між учасниками процесу. За своїм змістом презумпція завжди має імовірнісний характер і в переважній більшості випадків передбачає можливість її спростування стосовно конкретної життєвої ситуації. Отже, презумпції за загальним правилом є спростовними. Водночас у спеціальній юридичній літературі висловлюється позиція щодо існування у праві так званих незаперечних презумпцій, які не підлягають доказуванню та не можуть бути спростовані, однак конкретних прикладів таких доказових презумпцій, як правило, не наводиться [8, с.58].

Ю.В. Білоусов і В.П. Феннич досліджували презумпцію в двох аспектах: філософсько-логічному та правовому, який, у свою чергу, має декілька напрямків. Правову презумпцію вони визначають як встановлене законом правило доказування, відповідно до якого встановлення одних юридично значущих фактів дає підстави вважати доведеними інші факти, що мають значення для вирішення справи, без необхідності

подання окремих доказів щодо них, при цьому обов'язок спростування такого припущення покладається на протилежну сторону процесу [9, с. 14]

Тобто, презумпція зазвичай розуміється як усталене в якійсь галузі знань припущення щодо істинності або хибності певного факту, що вважається свідомо вірним у більшості випадків. Принципово важливим є відмежування презумпції від аксіоми. Аксіома сприймається як безумовна істина без доказів, тоді як презумпція є результатом узагальнення практичного досвіду і виконує функцію орієнтиру для раціональної організації дослідження та оцінки альтернативних гіпотез. Якщо твердження, що суперечить аксіомі, визнається завідомо хибним, то заперечення презумпції є допустимим, однак потребує належного обґрунтування, оскільки вважається набагато менш імовірним.

У юриспруденції, зокрема в цивільному процесуальному праві, презумпції мають істотне теоретичне й практичне значення. Це проявляється, зокрема, під час вирішення питань щодо розподілу обов'язку доказування. Загальне правило щодо "тягаря доказування" підлягає застосуванню лише за відсутності в нормах матеріального або процесуального права спеціальних приписів, які прямо покладають обов'язок доведення конкретного юридичного факту на чітко визначену сторону. У таких випадках ідеться саме про дію правових доказових презумпцій.

Отже, з метою теоретичного осмислення та ефективного практичного застосування правові презумпції традиційно класифікують за різними критеріями. Зокрема, в доктрині виокремлюють фактичні доказові та юридичні доказові презумпції. Так, наприклад, Я.О. Берназюк, «за джерелом походження поділяє презумпції на ті, що виникають безпосередньо із положень закону, та ті, що походять із загального досвіду людства, з природних законів або звичаїв (цінностей) суспільства» [10, с. 6].

Тобто, фактичними презумпціями є логічні припущення про наявність або відсутність певних фактів, що не встановлюються законом, а формуються життєвим досвідом. Вони перерозподіляють тягар доказування, змушуючи одну із сторін спростувати це припущення. Вони полегшують встановлення фактичних обставин справи проте, самі по собі, не звільняються від доказування, якщо інше не встановлено законом (наприклад, якщо особа відкрито, тривалий час, володіє річчю (майном) то презюмується, що вона є її законним володільцем).

Окремий науковий інтерес становлять юридичні доказові презумпції, що поділяються на спростовні та неспростовні. До неспростовних належать презумпції, що ґрунтуються на юридично встановлених фактах, які не допускають заперечення, зокрема презумпція виникнення правоздатності фізичної особи з моменту її народження (ч. 2 ст. 25 ЦК України) або презумпція недієздатності неповнолітньої особи (ч. 1 ст. 34 ЦК України). Спростовні презумпції, навпаки, діють доти, доки не буде доведено протилежне, тобто можуть бути заперечені шляхом подання належних і допустимих доказів. Класичним прикладом такої презумпції є презумпція невинуватості особи (ст. 62 Конституції України). У межах відповідних класифікацій також розглядаються загальні, спеціальні, пошукові, оціночні та імовірнісні підстави для більшого розуміння презумпцій.

За критерієм зовнішніх ознак правові презумпції поділяються на матеріально-правові та процесуально-правові. Матеріально-правові презумпції закріплюють припущення щодо наявності або відсутності певного юридичного факту за умови існування інших фактів, які можуть стосуватися іншого суб'єкта правовідносин або невизначеного кола осіб. Такі презумпції виступають передумовою процесуальних презумпцій, застосовуються виключно за умови доведеності підстав їх виникнення та, як правило, мають спростовний характер, оскільки можуть бути подолані шляхом доведення відсутності фактів, з якими закон пов'язує їх дію.

Процесуально-правові презумпції, своєю чергою, усувають необхідність доказування окремих обставин під час ухвалення рішення або визначають суб'єкта, на якого покладається тягар доказування у конкретній справі (наприклад, у справах про застосування роботодавцем негативних заходів впливу до позивача, тягар доказування покладається на відповідача (ч. 3 ст. 81 ЦПК України)). Вони ґрунтуються на матеріально-правових презумпціях, безпосередньо впливають із правових норм, чітко регламентують розподіл доказових обов'язків між учасниками справи та не підлягають спростуванню у випадках, коли відповідна матеріально-правова презумпція має незаперечний характер. У переважній більшості правових норм матеріальні та процесуальні презумпції перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємозумовленості.

В різних правових системах також часто використовують презумпції, що найчастіше, пов'язується із суддівською обізнаністю, наприклад в Німеччині, США, Китаї, тощо. Наприклад, в англійському праві виділяють п'ять видів презумпцій: переконливі, доказові, неспростовні, дозвільні та презумпції факту, в основу яких покладається повсякденний досвід [11, с. 123].

Відтак, презумпції виконують важливу функцію в цивільному судочинстві, оскільки сприяють оперативному вирішенню справ та забезпечують економію процесуальних ресурсів. До законодавчо закріплених презумпцій належать, зокрема, презумпція батьківства щодо дитини, народженої у зареєстрованому шлюбі (ст. 122 СК України); презумпція рівності часток подружжя при поділі майна, набутого у шлюбі (ч. 1 ст. 70 СК України); презумпція смерті особи, яка визнана безвісно відсутньою понад три роки (ч. 1 ст. 46 ЦК України); презумпція залишення позову без розгляду у разі дворазової неявки позивача в судові засідання без поважних причин (п. 3 ч. 1 ст. 257 ЦПК України); презумпція правомірності правочину (ст. 204 ЦК України); презумпція авторства (ч. 1 ст. 435 ЦК України); презумпція непорушності права власності (ст. 321 ЦК України); презумпція добропорядності громадян (ст. 277 ЦК України); презумпція вини боржника (ст. 614 ЦК України); презумпція власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур (п. "в" ч. 1 ст. 90 ЗК України); презумпція місця проживання фізичної особи (ч. 1 ст. 29 ЦК України), а також презумпція вини як необхідна умова застосування заходів цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди (ст. 1166, 1167, 1168, 1195 ЦК України).

Презумпція нерідко має прихований характер вираження, що в окремих випадках зумовлює двозначність її розуміння та помилкове тлумачення. У зв'язку з цим доцільно підтримати позицію науковців щодо необхідності вироблення чіткої дефініції та нормативного закріплення відповідного поняття в актах права. Водночас слід підкреслити, що презумпція має істотне значення для практичної юридичної діяльності, оскільки виступає ефективним інструментом у роботі юристів.

Висновки

У ході проведеного дослідження проаналізовано проблематику судового доказування, зокрема питання формування предмета доказування та розподілу обов'язків щодо доказування між учасниками справи. При розкритті теоретичних засад доказування основну увагу зосереджено на судовому пізнанні як розумової процесуальної діяльності, спрямованій на відтворення об'єктивної картини конкретної справи. У поєднанні з установленими процесуальним законом способами та процедурами отримання такого знання судові пізнання утворює зміст доказування. При цьому в процесі пізнання беруть участь не лише суд, а й сторони та інші учасники справи. Це пов'язано із тим, що у сучасній українській цивілістично-процесуальній науці простежується тенденція до зближення обох підходів щодо визначення судового доказування, зокрема через: концепцію предмета доказування як сукупності юридично

значущих обставин; активнішу роль суду у з'ясуванні правової природи спору та вплив практики ЄСПЛ, яка вимагає не формального, а змістовного обґрунтування судових рішень. У результаті, судове доказування дедалі частіше розуміється як процес встановлення фактів у їх нерозривному зв'язку з правовою оцінкою, хоча формально право як таке не є об'єктом доказування.

Предмет доказування є основою доказової діяльності, її вихідним орієнтиром і категорією, що визначає напрям судового доказування. Саме він забезпечує раціоналізацію та оптимізацію судового розгляду, оскільки охоплює виключно ті фактичні обставини, які потребують встановлення судом. У загальнотеоретичному розумінні предмет доказування в цивільному процесі становлять обставини, що обґрунтовують заявлені сторонами вимоги і заперечення та підлягають встановленню при ухваленні судового рішення.

Водночас певним фактам властиві специфічні ознаки, що дозволяють у деяких випадках, виключити їх доказування. Це факти, визнані учасниками справи, загальновідомі, преюдиційні факти, а також презумпції. У науці цивільного процесуального права презумпції класифікують за різними характеристиками. Так, виділяють фактичні доказові презумпції та юридичні доказові презумпції. Доказова презумпція розглядається як припущення про існування певного факту, що ґрунтується на іншому, достовірно встановленому факті. Застосування презумпцій сприяє впорядкуванню доказового процесу та чіткому розмежуванню обов'язків щодо доказування між сторонами.

Отже, різноманіття наукових підходів до визначення поняття презумпції дає змогу виокремити низку її характерних ознак:

ґрунтується на сукупності неодноразово підтверджених окремих випадків, встановлених та узагальнених попереднім соціальним і правозастосовним досвідом;

має імовірнісний характер і являє собою припущення, яке за своєю природою допускає можливість спростування;

є юридичною категорією та знаходить своє пряме або опосередковане закріплення в нормах права;

в будь-якому випадку має значення для правового регулювання, оскільки тягне за собою певні правові наслідки, як у разі її беззаперечності в силу закону, так і у випадку її спростування в процесі вирішення конкретної справи;

її особливість виявляється у здатності впливати на регулювання особливих груп суспільних відносин, що виникають за умов фактичної або юридичної невизначеності;

як юридичний факт, може породжувати правовідносини та виступати способом встановлення юридичних фактів шляхом їх передбачення без безпосереднього доказування.

Закріплюючи на законодавчому рівні припущення про існування шуканого юридичного факту, правові презумпції не виключають його з предмета доказування, а лише здійснюють перерозподіл тягаря доказування між учасниками справи. Унаслідок цього особа, яка посилається на презюмований факт як на підставу своїх вимог або заперечень, звільняється від обов'язку його доведення, тоді як на протилежну сторону покладається обов'язок спростування такого факту.

Список використаних джерел:

1. Курс цивільного процесу : підручник /В.В. Комаров, В.А. Бігун, В.В. Баранкова та ін. ; за ред. В.В. Комарова. Х. : Право. 2011. 1352 с.

2. Цивільний процес : навч.-метод. посібник / Н.Ю. Голубєва, І.М. Іліопол, Т.А. Стоянова, Ю.І. Полюк. Одеса : Фенікс, 2021. 232 с. (Сер. «Навчально-методичні посібники»).
3. Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник (для підготовки до іспитів та тестування) 3-тє_вид., пер. і доп. / за ред. Н.Ю. Голубєвої. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 516 с.
4. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970-1980. Т. 8. С. 533. URL: <http://ukrlit.org/slovnuk/%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B7%D1%83%D0%BC%D0%BF%D1%86%D1%96%D1%8F>;
5. Словник української мови: в 11 томах. Том 7. 1976. Стор. 533. URL: <https://sum.in.ua/p/7/533/2>;
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 /уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ: Ірпінь: Перун. 2005. – VIII. 1728 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000989>
7. Ляшенко Р.Д. Презумпції у праві: питання теорії і практики. : дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ. 2011. 234 с. URL: http://ir.polissiauniver.edu.ua/bitstream/123456789/3858/1/Lyashenko_2011_234.pdf
8. Луспеник Д.Д. Застосування у судовій практиці доказових презумпцій та фікцій у системі розподілу обов'язків з доказування за новим ЦПК України /Д.Д. Луспеник /Право України. 2005. № 8. С. 55-60
9. Білоусов Ю. В., Феннич В. П. Доказові презумпції у цивільному судочинстві : монографія / Ю.В. Білоусов, В.П. Феннич. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2012. 280 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/dadfc504-4760-4ed3-a9e5-350a45b422ee/content>
10. Берназюк Я.О. Презумпції в праві: види та значення. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/presumption_bernaziuk.pdf
11. Васильєв С.В. Порівняльний цивільний процес. Підручник. К.: Алерта. 2015. 352 с.